

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՈՒՍՈՒՄՆ ՅԵՒՐՈՊԱ

(Տես յ'էջ 88)

Սոփոռս Բոզգգէ. Արդէն յիշեցինք թէ երբ Բոզպի իր Համեմատական քերականութեան առաջին տպագրութիւնն ըրաւ (1853), Հայկական լեզուի ուսմամբ դեռ ևս պարապած չըլլալով, չէր կարծեր թէ հնդկա-եւրոպական գերդաստանին պատկանի իսկ երկրորդ տպագրին (1857) յառաջաբանն այս խօսքերով կը սկսէր. « Այն լեզուաց վրայ՝ որոց նկատմամբ խօսքն ըրի դրոյս առաջին տպագրութեան մէջ, աւելցաւ նաև Հայերէնն. որոյ երբ բացառական հոյովման վրայ կ'ուսումնասիրէի... միտքս դրի թափանցել ի քննութիւն կազմութեան այս լեզուի »։ Դժբաղդաբար ոչ Բոզպի և ոչ իր իմաստուն թարգմանիչը, Միքայել Բրէշալ, հարկաւոր տեղեկութիւններն չունէին առ ի խոյս տալ այն բազմաթիւ վրիպակներէն՝ որոնց մէկ քանին յայտնեց Դիւրորիէ։

Ճշմարիտ հայկական բանասիրութիւն, որոյ հիմունքը կամ սկզբնաւորութիւնն ըրին իրենց երկասիրութեամբ՝ Պետերմանն, Դիֆէնբախ, Վինդիշման և Գօշէ, Պաւղ Լազարդի ուսումնասիրութեամբը սկսուի, բազմահմուտ ուսուցչի կէթթիկնդի համալսարանին, և ապա ցոյց մեր խօսքին ստուգութեան բաց ի գերման-արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ դրած մէկ հատուածէն (1850) ուր հայ բաղաձայնները սանսկրիտին հետ կը բաղդատէ, իւր Arica (Հայլէ 1854), և Zur Urgeschichte der Armenier, (Բերլին 1854), խորագիրը կրող գը-

րուածները։ 1860ին աստիճաններ փրեգրիկ Միւլլէր, վարդապետ ի համալսարանին Վիէննայի, իւր մեծայարգ ձեռնտուութիւնը կ'ընծայէր հայագիտաց հետազոտութեանց։ Այսպէս յաջողեցաւ Լազարդ իւր Հայկական ուսումնասիրութեանց մէջ (1877) ինչուան 2413 բառից ստուգաբանութիւնը առաջ Ըսինք միանգամայն որ գրեթէ 5000 արմատական բառք կը հաշուին, թէպէտ և խոստովանել արժան է թէ այս տեսակ հաշիւք յաճախ կանխահապ են։

Ստրասբուրգի համալսարանին ուսուցչին Հիւրշմանն դէմ ելաւ այն ընդունուած կարծեաց թէ Հայերէնն՝ գաւառաբարբառ մը եղած ըլլայ եւրանեան լեզուաց. ու Գրուհի ուսումնասիրութիւն մէջ յօդուած մը հրատարակելէն ետքը (1875) այն տեղւոյն վրայ որ հայկականին կը պատկանի հնդկա-եւրոպական լեզուաց գերդաստանին մէջ, գերման-արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ ցոյց տուաւ ի 1877 թէ ինչպէս արժան է հնչել հին լեզուն. և յօդուածէն յետոյ գիտուն հնագիրն, Վ. Գարգտհաւսէն ցըցուց մեարդեան տառից շատին յուսնական սկզբնաւորութիւնը։ Վերջապէս 1883ին Հիւրշման լատին տառիւք փոխագրութեան դրութիւն մի հնարելով, իւր Հայկական ուսումնասիրութեանց առաջին մասը հրատարակեց, յորում 299 բառից ստուգաբանութիւնը կու տայ և համառօտութիւն մ'ալ ձայնագրականի։ Դուրս կը ձգէ

իւր նախորդաց ենթադրեալ արդա-
սիրէն շատ բառեր որ երանեան լե-
զունիւրէ փոխ առնուած են, և հետե-
ւաբար ոչ համադրի։ Այս կերպով
այն հետեւանիւր կը հանէ թէ, հայե-
րէնն մասնաւոր ու զատ ճիւղ մ'է
հնդ-իւ-եւրոպական գերդաստանէն, և
թէ պէտք է զնեւ զայն ի միջոցի՝ մէկ
կողմնէ երանեան սանսիրիտի, և ի
միւսմէն՝ պաւ-լիթուանեանի։

1889 Քրիստոմանայի համալսարա-
նին ուսուցիչը Ելէոս Սփոլուս Ֆուզգէ՝
արեւելադիտաց ժողովոյն գումարման
աւթիւ 114 յօդուածներէ բաղկա-
ցեալ ստուգարանական իմաստուն աշ-
խատութիւն մի ներկայացոյց իւր քա-
ղաքին Գիտութեանց ժողովոյն, թաց
ի այս երկասիրութենէն՝ շատ տարի-
ներէ ի վեր ուրիշ աշխատութեամբ
մ'ալ կը պարապի Ֆուզգէ, հին խա-
լական լեզուաց ուսումնասիրութեամբ,
և առանձինն ուք և եւրոպական բար-
բառոց։ Մասնակից ըլլալն զատ Դի-
քի (Deck) Հետազոտութիւնք և եւ-
րոպական ուսումնասիրութիւնք կո-
չուած գրքին, 1886ին երկասիրու-
թիւն մ'ալ հրատարակեց Յաղազս
ճագման եւրոպականց՝ բացայայ-
տեալ յերկուց արձանագրութեանց
Լեմնոսի (Origine des Etrusques ex-
pliquée par deux inscriptions de Lem-
nos), ինչուան հիմա, շնորհիւ գիտնա-
կան աշխատութեանց Գորսէնի, Կարլ
Պաւլի, Գարգուհաւսնի, Դիքի և ույ-
լոց, կը համարուէր եթէ եւրոպականց
լեզուն մասն ըլլայ հին խալիկ լե-
զուն։ Հոգեբարտ Ելլիս, Կամբրիճի
Ս. Յովհան Դպրոցէն (1820-1885) աշ-
խատեր էր փորձել եւրոպական լեզուն
հայերէնի մտեցընելու. և այս վախ-
ճանաւ այլ և այլ գրքեր և յօդուած-
ներ շարադրած։ Ինչպէս Հայ լեզուի
սկզբնաւորութիւն յետրոշակաւնէ
(The Armenian origin of the Etrus-
cans) տպ. ի 1861 ի Լոնդոն, և
թուոց անուանց վրայ մանր գրուած։

ներ, և մահուընէն հտրը հրատարա-
կուածը Ալլըքսըք եւրոպական և ժառանգ
լեզուաց (Sources of the Etruscan
and Basque Languages) ի 1886 տպ.
Լոնդոն. բայց որովհետեւ լեզուական
համեմատութեանց մէջ ինչուան Ալի-
րիկէի ու Պերուի լեզուներէ վկայու-
թիւններ կը բերէր, բնականաբար
իւր ենթադրութիւնք և հանած հե-
տեանք լուրջ չի սեպուեցան։ Բուզգէ
հիմայ հետամուտ է նորէն ապացու-
ցանելու ձեռք զարնել զաղագրութիւն
եւրոպական լեզուի ընդ հայկականի, բայց
ուսումնական այնպիսի պաշարաւ եւ
պատրաստութեամբ, որով յիշաւի
կը գրաւէ զրնթերցողն՝ ոչ օտար
ի ճամարտանմանութիւնէ ենթադրու-
թեանց։ Սակայն հեղինակն այն համե-
տութեամբ, որ ճամբրիտ գիտութեան
յայտարար նշան է, առաջին փորձոյ
մը յաջողութեան հետեանիւր կ'ըն-
ծայէ, սպասելով և յուսալով մերձա-
ւոր ապագայի մէջ կատարելադործել
իւր գրուածք՝ առաջին շարք մ'է (Ers-
te Reihe) նախապատրաստական նիւ-
թոց։ Կ'ընդունի հին նախնեաց ա-
ւանդութիւնը թէ եւրոպականք ի
Լիւդիոյ եկած ըլլան, և իւր կարծիքը
կը հիմնէ այն աչի զարնող լեզուա-
կան եւրոպականութեանց վրայ՝ զոր կը
գտնէ եւրոպականքէն և հայերէնի մէջ,
ոչ այնչափ գրաբարի՝ որչափ աշխար-
հիկ գաւառաբարբառոց։ Այս վախ-
ճանաւ օգտուեր է ի հետազոտութեանց
Պատկանեանի, Պետերմանի, Սարգ-
սեանցի, Տոմընի, Հանուսի, որոց
վրայ կրնար յաւելուլ նաեւ Զէյլիոնի
գաւառաբարբառը գրուած յ'Ալլահ-
վերտեանէ, Հետեւող է Ֆուզգէ՝ փո-
խադրութեան Հիւրչմանի, ինչպէս նաեւ
Իրիւզման Համեմատական թանախ-
րութիւն կոչուած ընտիր գրքին մէջ։

Աւելի երկարել չենք ուզեր այս
բաղմահմուտ երկասիրութեան վրայ,
ընթերցումը յանձնարարելով։ Շա-
տանանք միայն ըսելով թէ հեղինակը

ոյ միայն անշատ բառերը կը բաղդատէ, օրինակ իմն ետր. էրոսս. հայ. արև, շուսկի=շուսկիայ, տոնրկ=տոնր, տոնր, տալի, (ներկայացնելի=տալ), այլ նաև զբերականական վերջաւորութիւնս անուանց և բայից, զկազմաւորութիւն բառից, զյետագաս վանկս և զտառս, և այլն:

* *

Գերման լեզուով գրող հայապիտաց վրայ մեր ուսումնասիրութիւնն ամբողջացընելու համար կ'արժէ խօսիլ այնխառնասիրութեան մը վրայ որ մետերս գերմաներէն լեզուով հրատարակուեցաւ ի Միխիլարեանց որ ի վիէննա¹: Այս գրուածքը կը կոչուի Տիւզանդակաս պատկերագրութեան առաջնաւ. — Ա. Աշտարասն Լյւիս Գի, ի Յուստիան Մարգիդուսի. (Byzantinische Denkmäler, I. Das Etschmiadzin — Evangeliar, von Dr. Joseph Strzygowski Wien, 1891. (Ը. և 128 էջ ի 4, ութ ուստան փորագրութեամբ և ութ լուսատուագրք): Այս ընտիր ուսումնասիրութեան հեղինակը ծնած է 1862ին Կայիցիա (Աւստրիոյ). դաստիարակութիւնն ընդունեցաւ ի Գերմանիա, և 1882 էն ց'85 ուսաւ ի համալսարանս վիէննայ, Բերլինի և Միւնխիտի. իմաստասիրական և բանասիրական ուսմանց հետ մասնաւոր կերպով հետեւեցաւ նաև արուեստից պատմութեան. 1883ին ճանապարհորդեց ի Լոնդրա և ի Սկովտիա, 1885ին ի Բեռլին, Հոլանդա և Պարիս, ուստի անցնելով յիտալիս, անդամակցեցաւ Հռոմիայ դերմանական հիպոստական կաճառին: Միւշեւ այն ատեն միջին դարուց արուեստի ուսմամբ զբաղեր էր, և նոյն նիւթին վրայ գրուած մը հրատարակած էր ի Միւնխիտ 1885

ին, Պատկերագրութիւն մկրտութեան Գրիգորի խորագրով Iconographie du baptême du Christ). Իսկ յիտալիս գտնուած ժամանակ իւր մտադրութիւնը դարձուց արուեստից այն երկրին մէջ բարդաւաճանաց դարուն ի Հռոմ² և յիտալի իւր բրած քանի մը զիւտեր նոր գրութեան մը հիմունք ընծայեցին՝ իտալական արուեստից Նեստորին³ կիմարուէի ստեղծագործութեանց և անոնց յառաջողիմութեան վրայ, և այդ ազդեցութեամբ շարագրեց կիմարուէ և Հռոմ (Simabue und Rom) գրուածքը, զոր 1888ին հրատարակեց ի վիէննա, Երկու տարի (1888-90) երկար ճանապարհորդութիւններ ըրաւ. բիւզանդական արուեստիւ յիտալի կարանները ուսումնասիրելով դնաց ի թեազոնիկէ, յիթոս լիան, յիթէն և ի Յունաստան, ի Կոստանդնուպոլիս և ի շրջակայս, յարեմուս կողմն փոքուն Սկիոյ և ի մերձակայ կղզիս, ի Տրապիզոն և ի Կովկաս, ի Մոսկուա և ի Պետերբուրգ: Այս ուղեւորութեանց ատեն եօթն հարիւրէն աւելի լուսանկար հաւաքեց, և այլ և այլ հանդէսներու մէջ զանազան ուսումնասիրութիւնը հրատարակեց, գլխաւորապէս նպատակ ունենալով անոնցմով ընդհանուր պատմութիւն մը բացընել բիւզանդեան արուեստի. 1892 տարւոյն մէջ ալ վիէննայի համալսարանին մէջ դասախօսութիւն մը ըրաւ ութնասուն և իննետասն դարուց արուեստից պատմութեան և Լէոնարդ Դա-Վինչիի, Աւստրիոյ ուստանին թանգարանաց մէջ անձամբ առաջնորդելով աշակերտաց հմտանալու գործնականին հրահանգութեան: Հաւատարիմ մեր սկզբան դասատան շնորհիւ գործոյն վրայ, առանց նախ ճաննալու հեղինակը և այն միջոց որոնց մէջ ըրած է իր ուսմունքը, կը համարինք թէ ըստ բաւականի ցուցինք թէ Սարգիսիւն

¹ Գերմանականէն ետքը նոյն մեծարդոյ հարց հրատարակեցին նաև հայ թարգմանութիւնը, ախտասիրութեամբ Պիլէգիկեան Լ. Բառնարսս վարդապետի ի վիէննա, ի 1893

արուեստի նկատմամբ լիուրի իրաւունք ունի հմտաբար խօսելու, և ամենայն վստահութեան արժանի են իր կարծիքը: 1889 օգոստոսու ամսոյ վերջերը իր ուղեւորութիւնք առաջնորդեցին նմա յէջմիածին՝ Դժբաղ-գաբար սրբազան կաթողիկոսն Բաղակայ էր նոյն ատեն ի վանաց. և մասնաւորաբար ապետն Ներսէս եպիսկոպոս չէր ուզեր թոյլ տալ նմա ակնարկ մը ձգել մանրանկարութեան վրայ: Բայց Բրոսէէ տրուած տեղեկութեանց համեմատ չէր կարծեր երկոտասաներորդ դարէ առաջ գրուած ձեռագրաց հանդիպիլ՝ Քանի՛ մեծ եղաւ զարմանքն երբ առնոց մէջ գտաւ հոյակապ աւետարան մը 28 հարկւրամետր լայնութիւն ու 34 հմ. երկայնութիւն ունեցող մաշակաւոր վրայ՝ միջին մետրապեան տառերով. կտրուած հին քրիստոնէական փղոսկրեայ կազմով, և տասնուհինգ ի սկզբան և չորս ի վերջոյ մանրանկար պատկերներով, բաց ուրիշ խորը և անարուեստ մանրանկարութեան լուսանցս: Հետամտութեամբ պնդելով յաջողեցաւ Սարգիստիկի ձեռք ձգել զհրաման լուսագրելու այս մանրանկարը, բայց բացարձակաբար թոյլ չէր տրուեր որ նոյնը կարող ըլլայ ընել ձեռագրին վերջին երեսին համար: Վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Կոստանդնուպոլսոյ դեպքանատան առաջին խորհրդականին վոն-Աքիսիի միջնորդութեամբ և աղբրասնք առ կաթողիկոսն զրկուեցաւ բռնապիւրն այս մասին օրինակ մը, որ դրուած է յ'էջ 18 տպագրին, և որ ընդօրինակողին կողմանէ գրուած յիշատակարանն է՝ տեղեկութիւններով գրագրին վրայ, և թուականի գրութեանն՝ զոր կրնանք համարիլ, թէ պէտ մեծ զգուշութեամբ, Քրիստոսի 989 թուականին գրուած: Ընդօրինակողն է՝ Թովհաննէս անուշով ոմն, վասն Ստեփանոս քահանայի, որ եղ-

բօրորդի և աշակերտ է ուրիշ Ստեփանոս քահանայի մը՝ հիմնադրի Նուրափանից, որոյ հիմնարկութիւնն՝ ըստ Ստեփանոսի Սիւնեցոյ (Պատմ. տանն Սիսական, տպ. Էմին, Մոսկուա 1861) Քրիստոսի 986 թուականին կ'իյնայ: Այս վանք շինուած է ի գաւառին վայոց ձոր, և աւետարանը սահմանուած էր եկեղեցւոյն գործածութեան համար: Չի գիտցուիր թէ ինչպէս յէջմիածին փոխադրուեր է՝ նզովւաքն թէ ով որ համարձակի սուրբ աւետարանն նոյն տեղէն վերցընել, ոստանայի նման մերժուի ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ, անիծեալ հոգւով և մարմնով և դատապարտեալ յՈրդւոյն Աստուծոյ ընդսեղանազերծ անօրէնս: Այս ձեռագրին ծանօթ էր արդէն կոմսն Սերգէյ Ուվարով՝:

Մեծ խնամքով կը ստորագրէ Սարգիստիկի էջմիածնի աւետարանը (17-75), և կ'ապուցացանէ թէ փրդող կրեայ կազմն վեցերորդ դարուն առաջին կիսուն փորագրութիւնն է, և իտալիոյ Հուսեննա քաղաքէն եկած, որ այս տեսակ գործածոց մէջ հռչակաւոր է, ի ժամանակին, մինչդեռ ի սկիզբն գրոցն և ի վերջն դրուած մանրանկարը՝ ասորականք են, և փորագրութեանց հաւասար հնութիւն ունին:

Սարգիստիկի երկասիրութեան առաջին էջը (1-17) էջմիածնի վանքին և եկեղեցւոյն նուիրուած են, և կ'ամփոփեն գնմանահանութիւնս յատկագծից վանացն զորս արդէն հրատարակած է Բրոսէ իր ի Հայաստան և ի Վիրս ըրած հնախօսական ճանապարհորդութեան մէջ տեղեկագրին

1 Տես ի Յիշատակագիրս Ե. Ժողովոյ Հնախօսից ի Թիֆլիզ, 1882, և Թարգմանութիւնն ի գաղղիական ի Մուրիեր, Թիֆլիզ, 1888. նոյնպէս և զթարգմանութիւնն ի ռուս ի Ստասովէ, որ հայերէն հրատարակեցաւ յՈրոգանց օրագրի ի 1886 թիւ 26-29:

մէջ ի 1847 և ի 1848. որոնք նոյնպէս
զարձեալ մէջ բերուած են ի Դ. Ի.
Գրիմէ յիւրում գրուածին ճիշտաւ,
կարանք քարտարապետութեան ի
Հայաստան և ի Վիրս (Ս. Պետեր-
բուրգ, 1859), ինչպէս և յերկասիրու-
թեան Ալիւան վարդապետի, Հեղի-
նակն այնպէս կը կարծէ (յ'էջ 14) որ
հայք յառաջ քան զգրիստոնէութիւն
իրենց յատուկ արուեստ ունեցած չեն,
և թէ առաւել քան զսասանեանն՝ հռով-
մէական արուեստին ազդեցութիւնն
ընդունած են: Քրիստոնէութիւնն ըն-
դունելէն ետքը սկսաւ երեւի ի նոսա
յատուկ ոճ կամ եղանակ մը՝ որոյ
առաջին երևումը կը դնէ Աքնաս
(Պատմութիւն der bildenden Künste,
Գ. յէջ 520) ի սկզբնաւորութեան
եօթներորդ. դարու, բայց հարկ է
թերեւս վար իջնել մինչեւ ի դարն
իններորդ. Ստրզիգովսի կը յանձնա-
րարէ տակաւին հետամուտ ըլլալ ա-
մենէն աւելի վաղեմի կարծուած եկե-
ղեցեաց, և անդրադարձութիւն ընել
կու տայ Գէորգեան ճեմարանին գաւ-
թին մէջ գրուած չորս բիւզանդեան
սիւնագլխոց՝ որոց խօսքը չընէր Ալի-
ւան վարդապետ. որոց վրայ կը տես-
նուին մենագրութիւնք Ներսիսի Գ.
Շինող կաթողիկոսի (640-669) և
սահմանուած են եկեղեցւոյ մը գմբէ-
թը վերցընելու համար:

Իր երկասիրութեան 75-97 իջից
մէջ՝ Ստրզիգովսի կը խօսի հայկական
դրուագործութեան (plastique) և ման-
րանկարուց վրայ յառաջ և յետոյ քան
զերեքտասան դար, ինչպէս նաև զար-
դագործութեան (ornementation) վը-
րայ: Իր քննութիւններէն կը հետևի
որ հին ասոնները յԱսորուց կ'ըլլային
ներածութիւնք մանրանկարուց, բայց
արդէն ի հինգերորդ դարու բիւզան-
դական ազդեցութիւն զգալի կ'ըլլար,
և Ասորեստանի տիրապետութիւնէն
ետքը՝ ամենակարող յեօթներորդ դա-
րու: Սակայն կամաց կամաց բիւ-

զանդեան ձեք կը կարգաւորուին և
ի չորեքտասաներորդ դարու հայկա-
կան ոճէ կը ձևանայ և որ ցայսօր կը
պահուի: Կոմսն Ուվարով՝ Էլմիածնի
աւետարանին ասորական մանրանկար-
ներն՝ հայկական արուեստի արտադ-
րութիւնք համարեր էր: Ձկներու,
թռչնոց, կենդանեաց կերպարանքով
ձևացած այբուբենի տառերուն նկատ-
մամբ՝ Ստրզիգովսի անդրադարձընել
կուտայ թէ նոյնպիսի ճաշակ կ'ե-
րևնայ նաև մերովինկեան արուեստին
մէջ: Բաւական է այքէ անցնել
Բերլինի համալսարանի մատենադա-
րանին հայ գրչագրաց ցուցակը, զոր
յօրինեց է Ն. Քարամեան (Die Hand-
schriftenverzeichnisse der K. K. Bi-
bliothek zu Berlin, 10ter Band: Ver-
zeichnis der armenischen Handschrif-
ten, Berlin 1888). Իմանալու համար
թէ որպիսի՝ արագութեամբ մանրա-
նկարի արուեստ յառաջադիմեր է Հա-
յոց մէջ, և որ արդիւնք է անշուշտ
կիլիկիոյ թագաւորութեան՝ կենսա-
կան ուժոյն և լեւոն Գ. թագաւորին
նախաձեռնութեան, մինչդեռ միւս
կողմանէ ճարտարապետութիւն իրեն
ամենաբարդաւած վիճակին հասած է
բազրատունեաց ժամանակ, ինչպէս
քաջայայտ կը տեսնուի Բրոսէի հրա-
տարակած Անուոյ աւերակաց տեսա-
րաններէն:

Բայց հարկ է նկատել տանք որ եթէ
կարծուիլ ուզուի որ Էլմիածնի աւե-
տարան գրեալ յ'989՝ ազգային Ստեղ-
ծականութիւն կամ նկարութիւն կը
ներկայացնէ, Ստրզիգովսիի հետա-
զօտութիւնք բոլորովին ժխտականն
կ'ապացուցանեն: Քանզակէն, ինչպէս
քիչ յառաջ ըսինք, յիտալիոյ եկած
են և մանրանկարք յԱսորեստանէ, իսկ
ընդօրինակողին կողմանէ աւելցուած
քանի մը աննշան ճաշակը նկարուց՝
ուրիշ բան չեն բայց եթէ անվարժ և
հետեակ բաներ: Ազգային արուեստի
տեսակիտով բոլորովին ժխտական այս

արդիւնք չեն դադրիր մեզ համար մեծ կարեւորութիւն մը ունենալէն, որովհետեւ անով կրնանք դատել բիւզանդական արուեստին ընդարձակութիւնն և ճշդել զթուականս բարգաւաճմանց ազգային արուեստի Հայոց մէջ, Սակայն յամենայն դէպս պէտք է ընդունիլ այսօրէս նոր արտադրիչ մը (facteur) ի պատմութեան Հայոց՝ նկատմամբ իր արուեստական մշակութեան, Արդէն Դիւրուա Մոնտպէրոյի ու Կարլոս Տէքսիէի նման ճանապարհորդք, ինչպէս նաև հնախօսք ալ ընտիր նիւթեր մատուցած են մեզ ուրով մարթ է մեզ այս նոր ուսման շահեկանութեամբ մօտենալ: Շատ անգամ յիշատակեցինք Բրոսէի գրուածներն, յիշենք նաև Դաւթի իւանովի Գրիմ՝ որ մանրամասն կ'ընծայէ մեզ ամէն հին եկեղեցեաց յատակագիծքն որ ճարտարապետական մասամբ նշանաւորք են. ինչպէս Սանահին, Հաղբատ, Ուզունլար, Անույ մայր եկեղեցին, Սրբուհի Հովհաննէի ի վազարչապատ և Էջմիածին. ուրիշ գրուածոց մէջ ալ, ինչպէս Փրանզ Վոն Ռեբէրի, Միլին դարու արուեստից պատմութեան մէջ զանց չըլլաւ ինչ հայկական արուեստին վրայ տեղեկութիւն, ինչպէս Անույ մայր եկեղեցւոյն պատկերը մէջ բերելով դիտել կու տայ թէ այդ շինութիւն ապացոյց մ'է հայ ժողովրդեան մեծ հանճարոյն առ ճարտարապետութիւն: Եկեղեցինք յառաջ Պաղ Նիկարդի մէկ յիշատակագիրը յորում հեղինակը ետեւ կ'ըլլայ յոգեւ վնասուել Հայաստանի արուեստական պայմանները շատ աւելի հին ժամանակաց մէջ, Պր. Յ. Մորգան իր հոյակապ տեղեկագրին մէջ առ Նախարարն Հասարակաց կրթութեան ի Գաղղիա՝ իր ուսումնական հետապոտութեանց ի կովկաս, (Les premiers Ages des métaux dans l'Arménie russe, Paris, Leroux, ի հատորն առաջին). շատ աւելի հին ժամանակ

ներն կ'ելլէ. « Աւելի հին ժամանակաց մէջ, կ'ըսէ Յակոբ Դարմէստէտէր իր տեղեկագրին մէջ առ Ասիական ընկերութիւն (1890 յունիս 26), Հայաստան ասորական ազդեցութեան տակ էր: Սյս բան կը գիտցուէր արդէն Ասուրի արձանագրութիւններէն և հին Հայոց գրերու ձևէն. Դը-Մորգան բոլորովին նոր՝ ուրիշ ապացոյց մ'ալ կը գտնէ ուսական Հայաստանի մէջ գտնուած նախապատմական գերեզմանաց մէջ. վասն զի գտեր է հոն պղնձէ ապարաշաններ հաւասարաշափ ծանրութեամբ որ ասորական արեւուկամ լուսնի շրջանին բազմապատկութիւնք կը ցուցնեն. ուստի և կը հետեցնէ թէ անդրկովկասեան բնակիչք յարատեակ վերաբերութեան մէջ էին ընդ Ասորեստանեայս, և թէ Լիւդական դրամոց երեւմանէն շատ յառաջ վաճառականական գործադրութիւնք կամ իրաւարտ հովիւնք կ'ըլլային՝ հաստատուն ու միակերպ ծանրութիւն ունեցող օղակներով և ոչ թէ ոսկոյ կամ արծաթի ձուլիւք »: Դը-Մորգանի այս հատուած՝ գրուած է ի Հնախօսական հանդիսի (Revue archéologique, շար Գ, հատոր ԺԳ 1889 յէջ. 177-188) և խորագիրն է ի վերայ գործաճոռքեան կշռական դրոշմեան ի Հայաստան Ռոշսիոյ՝ նախապատմական ժամանակաց մէջ, իր տուած տեղեկագիրը շատ ընդարձակ է, և մանր կը քննէ հայ ժողովրդեան ծագումը և հին պատմութիւնը. և արուեստէն սկսելով՝ Հայաստանի քաղաքականութեան ամէն դարու կամ պարագայի վրայ կը խօսի:

Նկատմամբ մանրանկարուց, որոց հետաքննական ուսմամբ կարելի է մեզ դատաստան ընել երկրի մը՝ կաւէ և ուրիշ նիւթերէ շինուած դրուագագործական արուեստին վրայ, հմուտ Բաւերացի մը՝ իր երկրին Գիտութեանց ճեմարանին յիշատակագիր մը ներկայացոյց՝ Միւնխենի արքու-

նական մատենադարանին երեք հայե-
րէն ձեռագրաց մէջ գտնուած քանի
մը մանրանկարներու վրայ (Sitzungs-
berichte der bayerischen Akademie
der Wissenschaften, Jahrgang 1866
II, յէջ 555—564)։ Այս յիշատակա-
գրին հեղինակն էր Տ. Յովակիմ Սի-
կարտ (1823—1867) Միւնխենի կա-
նոնիկոսաց ժողովոյն անդամ, որ Բա-
ւիերայի դրուագագործականպատմու-
թիւնը գրած է հմուտ և ընտիր ոճով
(2 հատոր, 1862)։ Երեք հայկական
ձեռագիրքը որոց վրայ կը խօսի, և
որ մեծապէս հետաքննական մանրա-
նկարք ունին, են՝ Ա. Ժամադիրք մը՝
կատրըմէրի մատենադարանէն ստա-
ցուած, Քրիստոսի 1222 թուականին
գրչութիւն։ մանրանկարուց մէջ կը
տեսնուին երկու վարդապետաց դէմ-
քեր, կրելով զանաւան Ներսիսի կա-
թողիկոսի և Գրիգորի Լուսաւորչի։
Բ. Աւետարան, հանգերձ աղօթից
յաւելուածներով։ Գրչութեամբ Յով-
հաննու եպիսկոպոսի՝ եղբոր Կիլիկիոյ
Լեւոն Գ. թագաւորին ի 1278, Հարկ
չէ լսել թէ ճոխ է զարդերով, և ա-
ւետարանիչքը ներկայացնող պատ-
կերներն ամենէն աւելի ընտիրքն են։
Գ. 1427 թուին գրուած ձեռագիր
մը, յորում պատարագամատոյց, Հը-
ռովմայ Ալբերտ Վիդմէրստագոսի հըռ-
չակաւոր գրատունէն առնուած և Բա-
ւիերայի թագաւորին ընծայուած. և
մանրանկարքն են, Քրիստոսի վերջին
ընթրիք և պատարագի գլխաւոր ա-
րարողութիւնք։ Այս երեք ձեռագրաց
զարդագրութեան ոճ՝ խառն է բիւ-
զանդական ու արաբացի արուեստի
տարերայց հետ. ուստի Սիկարտ այս
հետևութիւն կը հանէ. թէ Հայք նը-
կարչութեան արուեստի մէջ գրեթէ
յամենայնի հետևող եղած են արա-
բական արուեստի՝ յորմէ (իրենց երկ-
րին բնական դիրքովը) շրջապատուած
էին. բայց որովհետև մարդկային կեր-
պարանք նկարելը արգիլուած էր Ա-

րարաց, ուստի ասոր մէջ նմանեցան
իրենց դրացի բիւզանդեան արուես-
տին։ Տեղ տեղ կ'երևնան նաև արև-
մտականք, որոնք անշուշտ խաչակրաց
ազդեցութեան հետեւանք են։ Հեղի-
նակը կը համարի թէ հայ արուեստի
բարգաւաճանքը երեքտասան դարուն
երկրորդ կիսուն մէջ եղած ըլլայ. և
թէ քաղաքական ազատութեան կորս-
տեամբ ինկած, և որովհետև քաղա-
քական ազատութիւն երբէք յերկար-
ստև չեղաւ, ուստի և արուեստն միշտ
օտար ազդեցութեան տակ, և չկրցաւ
բաւական զօրաւոր ըլլալ անկէ ազատ
մնալով բուն իսկատիպ յիշատակա-
րաններ արտադրել։

Հարկ չէ ըսել թէ Սիկարտէն ի
վեր շատ յառաջագիմութիւն եղած
է, բայց մենք լաւ սեպեցինք յիշա-
տակել իր գրուած որ քիչ ծանօթ է.
Մ. Կ. Բայետ՝ ուսուցիչ ի Լիոն իր
Ձեռնարկ Բիզանդեան արուեստի
(Manuel de l'art byzantin) Պարիս,
1883 գրուածին մէջ, յէջն 284 հե-
տեւալ դիտողութիւնն կ'ընէ. « Հայ-
կական եկեղեցեաց ձև բիւզանդական
է, բայց զանոնք կառուցող ճարտարա-
պետք, զատուած ի կայսերութենէ,
հարկ չեն սեպած իրենց մէջ սովո-
րական եղող ձևերուն ճիշդ հետեիլ։
Արդ անկախութիւն կը տեսնուի մա-
նաւանդ զարդագործութեան մէջ, և
երկրաչափական եղանակք՝ զորս յա-
ճախ կը կրկնեն՝ աւելի պարսիկ և
արաբական ոճերը կը յիշեցնեն »։
Ռեբէր ալ (Kunstgeschichte des mit-
telalters, Լէյպցիգ 1886) կ'ըսէ. « Բիւ-
զանդեան արուեստ կը բաղկանայ յա-
րեւմտից և յարեւելից եկած տարերքը,
որք լուսավորի ապահաց վրայ իրարու
հետ խառնուած են, ուր իրենց գըլ-
խաւոր կնիքը ընդունելով, նորէն կը
սովին յայլեայլ կողմանս և մինչև ի
հեռաւոր սահմանս կայսերութեան։
Իսկ Հայաստան՝ հերձուածով մը անկէ
զատուելով՝ ասորական շատ տարերք

կ'ընդունի, մինչ 'վրաստան' որ հաւատարիմ կը մնայ յունական եկեղեցւոյն, պահէ զոճ բիւզանդական, խոնք ի վերջոյ ինչ որ Ստրգիգովսքի կ'ըսէ իր Պատկերագրութիւն մկրտութեան Քրիստոսի գրքին մէջ (յէջ 9 և 15). « Հռովմայեցի ժողովրդեան վատթարանալովը հին արուեստն ալ կ'իյնայ, և անոր աւերակաց վրայ նոր ոճ մը կը բարձրանայ, քրիստոնեայ արուեստ, որոյ առաջին սկզբը նաւորութիւն ի հալածանաց խեղդուեր և արեւելեան աղղեցութեամբ տեղափոխուեր է ի բիւզանդիոն. մինչ յարեմուտս ատեն անցնելէն ետքը կը տիրապետէ գերմանական արուեստ, անանկ որ այս երկու արուեստը, գերմանականն և բիւզանդեան, իրենց մէջ կը բաժնեն հին հռովմէական կայսերութիւնը, Հռաւեննա քաղաք կ'ըլլայ այն ատեն գլխաւոր յառաջապահ բիւզանդեան արուեստի յարեմուտս. Այս արուեստ իր կատարեալ և բնորոշ ձեւը կ'առնու Յուստինիանոսի թագաւորութեան ժամանակ՝ ոչ միայն այն ատենուան արուեստական շարժման շնորհիւ, այլ նաեւ կայսեր անձնական գործունէութեամբ. կոստանդնուպոլսոյ մէջ մեծամեծ եկեղեցեաց կառուցումն՝ կ'որոշէ ճարտարապետութեան կնիքը, և շինուածոց քարդարանք կը ճոխանան, մուսիոն նկարուք որ կը փայլեցընեն արեւելեան նկարչութեան գեղն ու պայծառութիւն. Մնտարակոյս այս յառաջադիմութիւն մեծապէս օգտակար կ'ընար ըլլալ և արգասաբերել թէ այլ և այլ եկեղեցական և քաղաքային արգելքներով խափանուած չըլլար, զորս հոս մէջ բերելն աւելորդ է:

Հայկական արուեստի նկատմամբ կը մնայ մեզ ուրիշ հարկաւոր կէտ մ'ալ նշանակել թէ արդեօք բաւական ապացոյցք կամ մանաւանդ բաւական հաստատուն պատճառաբանութիւնք կան հիմակուրէն վրան դատաստան

մը ընելու. Արդեօք լաւագոյն չէ դեռեալ սպասելը՝ մինչև որ ճոխագոյն նիւթեր հաւաքուին. Օրինակ իմն, դրժուարին է հաւատալ թէ ճարտարապետութիւն կարող եղած ըլլայ բարգաւաճիլ առանց ուրիշ արուեստներու. բայց այս երկրորդական կամ յարակից արուեստից որչափ յիշատակարանք կորած են ի պատերազմաց և ի քաղաքական յուզմանց, և շատերն եւս անհոգութեան կամ անխորհուրդ անմտութեան զոհ եղած են. Ասանկ կը պատմուի թէ մենաստանի մը մէջ գտնուող կրօնաւորք անհոգ ու անխնամ կերպով կը պահպանէին իրենց մատենադարանը, և երբ կաթողիկոսի այցելութեան լուրն առին, չփութած փութացին բոլոր գրքերն ջուրը ձգել որպէս զի յանդիմանութեան արժանի չըլլան. Քանի՜ գանձք անհետացած են այն ողբալի սովորութեամբ՝ Հչասկացած կամ անընթեռնի համարուած գրքերն հողի տակ թաղելու կամ հռչակաւոր անձանց գերեզմանին մէջ գետեղելու. Թող որ շատ անգամ հետաքննիք չեն յաջողիր որ եղածը ցոյց տրուի իրենց, կամ ցուցուածէն օգուտ քաղելու հրամանը կը զլացուի. Այս ամէն ըսածներու հետեւանքն այն կ'ըլլայ որ արուեստականաց կամ բանասիրական նիւթոց մէջ շատ անգամ կը փութացուին վարդապետութիւնք կամ կարծիք ընդհանրացնել. Ստրգիգովսքի երկասիրութիւն մինչև հոն կը հասնի որ կարող ըլլայ առաջնորդուելու համար՝ ցոյց տալ լաւ ճանապարհը, և մեզ կ'երևնայ թէ մեծապէս օգտակար է այս՝ քան թէ հմուտ ուսուցչապետը ընծայէր մեզ ընդհանուր գրուածք մը՝ զոր բնականաբար շատ աւելի դիւրին էր կազմել, և որ ճարտարութեան գործ մը կ'ընար ըլլալ, բայց ոչ արդիւնք լուրջ ուսումնասիրութեան:

(Շարայարեղի)

—*—